

“İSLAM’I UYANDIRMAK”

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler

1. Cilt

Editör

Lütfi Sunar

ilem
ilmi etüdler derneği
ilem.org.tr

idp
İslamcı Dergiler Projesi
idp.org.tr

ISBN:

© 1. Basım, Nisan 2018

“İSLAM’I UYANDIRMAK”

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler

Editör: Lütfi Sunar

Yayına Hazırlayan

Hüsniye Gülsev Koç

İç Tasarım ve Uygulama

Furkan Selçuk Ertargin

Kapak Tasarım

Seyfullah Bayram

Baskı ve Cilt

Limit Ofset - Metin Eskibağ / Sertifika No: 28397

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

“İSLAM’I UYANDIRMAK”

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler

Editör: Lütfi Sunar

1. Basım, XII+518 s., 16,5x24 mm

Kaynakça ve izin var.

ISBN-978-605-68401-1-1 (1.c) / 978-605-68401-0-4 (Tk)

Said Halim Paşa

Islahatçı Bir İslamcının Düşünsel Mirası

Bedir Sala

Giriş

Türkiye'deki siyasal, kültürel ve toplumsal boyutuyla İslamcılık hareketinin klasik fikri kaynakları II. Meşrutiyet dönemine dayanır. İslamcılığın klasik metnlerinin neşredildiği bu dönemin İslamcıları arasında en dikkat çeken isimlerden biri ise hiç kuşkusuz Said Halim Paşa'dır (1864-1921). Yaklaşık bir buçuk asır önce İslam'ın terakkiye mâni olmadığı teziyle ortaya çıkan Said Halim Paşa, günümüze kadar farklı dal ve kişilerle temsil edilen İslamcılık düşüncesi içerisinde kendine has üslubuyla ve yaklaşımıyla özgün bir yer teşkil etmektedir. Kuşkusuz böyle özgün bir yaklaşıma sahip olmasında gerek entelektüel birikimi gerekse devlet yönetiminde bulunmuş olmasının kazandırdığı deneyimin önemli bir rolü vardır. Özellikle devlet yönetiminin çeşitli kademelerinde bulunmuş olması daha realist bir perspektif geliştirmesine ve ideolojik olarak afaki fikirlere karşı mesafeli durmasına yol açmıştır. Ayrıca bir İslamcı olarak mevcut koşullar içinde temelde aynı fikirleri paylaşmadığı kişilerle aynı hükümet içerisinde yer almış olması siyasi duruşu hakkında da önemli bir fikir vermektedir. Paşa, toplumsal ve siyasi kurumların kendinden bir değer taşımadığına inandığından bu kurumları nostaljik bir taassupla savunmaktan uzak bir çizgide durmaya çalıştığını da belirtmek gerekir.

Said Halim Paşa'nın bu özgün tecrübesi ve yaklaşımının nostalji ve ütopyaya mesafeli bir İslamcılık düşüncesi geliştirmesinde etkili olduğu söylenebilir. Said Halim Paşa, hem bir devlet adamı olması hem de yaşadığı dönemin sosyal ve politik düzenini bir entelektüel olarak değerlendirmeye çalışması açısından

da dikkat çekmektedir. Bundan dolayıdır ki Syed Tanvir Waste (2008) onun için “Filozof Prens” ifadesini kullanmaktadır. Paşa’nın “İslamlaşmak” kavramını teorik ve sosyolojik bir zeminde tartışması, ayrıca çağdaşı İslamcılara nazaran Osmanlı’nın en buhranlı döneminde sadrazamlık görevinde bulunmuş olması gibi özgün bir portreye sahip olması fikirlerini önemli kılmaktadır. Belli dönemlerde unutulmaya yüz tutulmuşsa bile yaklaşımlarıyla, tespitleriyle gerek çağdaş Türk düşüncesi için gerekse de İslamcı düşünce için güncelliğini ve etkisini devam ettirmektedir.

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki Said Halim Paşa, kendi devrindeki diğer fikir ve devlet adamları kadar popüler düzeyde tanınan bir isim olmamıştır. Aynı dönemde yaşayan diğer şahsiyetlere gösterilen teveccüh Said Halim Paşa’dan esirgenmiştir. Kendisi Osmanlı’nın yıkılışa sürüklendiği dönemde Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı görevleri gibi önemli bir mevkide bulunmuş olmasına karşılık bir ilgisizlik söz konusu olmuştur. Belli bir döneme kadar Paşa’ya yönelik bu ilgisizliğin nedeni Paşa’nın fikirlerinden kaynaklanmaktadır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde çoğunlukla Batıcı ve Türkçü aydınlar ön plana çıkartılırken İslamcı aydınlar kamusal alandan sistematik bir şekilde uzaklaştırılmıştır. Milli Mücadele’ye destek çıkmasına rağmen¹ Paşa, İslamcı kişiliği ve fikirlerinden dolayı uzun bir süre sadece “son Osmanlı sadrazamlarından biri” olarak tarih kitaplarında yer almıştır. Said Halim Paşa’nın belli bir kitle tarafından fark edildiği ve fikirlerinin tartışılmaya başlandığı dönem ise İslamcılığın yükselişe geçmeye başladığı 1970’li yıllar olmuştur. Bu dönemde Said Halim Paşa’nın eserleri ilk olarak Ertuğrul Düздаğ tarafından *Buhranlarımız* adıyla yayımlanmıştır. Sonraki yıllarda ise sınırlı bir şekilde de olsa Paşa’nın eserleri ve fikirleri ilgi görmeye başlar ve hakkında çeşitli çalışmalar yapılır.² Günümüzde de Paşa’nın hayatına ve eserlerine ilişkin devam eden ilginin neticesinde konuyla ilgili bir külliyyatın oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada, öncelikle özgün yaklaşımlarıyla ve tespitleriyle günümüzde de güncelliğini koruyan Said Halim Paşa’nın hayatı ve eserleri hakkında genel bir bilgi verilecektir, müteakiben Said Halim Paşa’nın düşünsel mirasını oluşturan yaklaşımları ve fikirleri ise temel hatları ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1 Said Halim Paşa, İtalya’da bulunduğu sırada Anadolu’daki Milli Mücadele hareketini desteklemiş, milli mücadeleye silah desteğinde bulunmak için İtalya bankalarından borç para temin etmeye çalıştığı sırada ise şehit edilmiştir (Bostan, 2011, s. 22).

2 Said Halim Paşa hakkında bir bibliyografya çalışması için bkz. Günaydın (2015).

Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

12 Şubat 1864 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olarak Kahire'de doğan Prens Said Halim, 1870 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşmiştir. Özel hocalardan ilk eğitimini aldıktan sonra üniversite eğitimi için kardeşi Abbas Halim Paşa ile birlikte İsviçre'ye giderler. Burada beş sene kalan Said Halim Paşa siyaset bilimi alanında yükseköğrenimini tamamlar. İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamit tarafından 1888'de sivil paşalık rütbesi verilerek Şura-yı Devlet üyeliğine atanır. 1900'de ise Rumeli Beylerbeyliğine getirilir. Ancak 1905 yılında Jön Türklerle ilişkisi olduğu gerekçesiyle jurnallenen Paşa, İstanbul'dan uzaklaştırılır. Mısır ve sonrasında Paris'e yerleşen Paşa, burada Jön Türklerle yakınlığını devam ettirir ve İttihat-Terakki Cemiyeti'nin (İTC) müfettişliğine getirilir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte diğer İttihatçılarla birlikte İstanbul'a döner. Aynı yıl İTC'nin listesinden Yeniköy Belediye Başkanı olarak seçilir. İTC içerisinde önemli bir yeri olan Paşa, 1912'de de cemiyetin genel başkanı olur. Bâb-ı Âli baskınından sonra kurulan Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hariciye Nazırlığı görevini yürüten Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından 12 Haziran 1913'te Sadrazamlık makamına getirilir ve istifa ettiği 1917 yılına kadar da bu görevini devam ettirir.

Said Halim Paşa'nın Sadrazamlık dönemi Osmanlı Devleti'nin en buhranlı dönemlerinden birine tekabül etmiştir. Birinci Harb-i Umumi sırasında Sadrazamlığın yanında Hariciye Nazırlığı görevini yürütmüş, Osmanlı Devleti'ni savaştan uzak tutmak için çabalamasına rağmen başarılı olamamıştır. Sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra İTC ile bağlarını devam ettiren Paşa, Mondros Mütarekesi'nden sonra İttihatçıların ileri gelenlerinin yurtdışına çıkması ve partinin dağılma sürecine girmesiyle yeni bir parti olarak Muhafazakâran Partisi'ni kurmayı planlamışsa da bunu gerçekleştirme imkânını bulamamıştır. Sadrazamlığı döneminde Ermeni Tehciri gerçekleştirildiğinden dolayı 1918'de Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmış, 1919'da ise Malta'ya sürülmüştür. Yaklaşık iki yıllık Malta sürgününden sonra Roma'ya yerleşen Paşa, 5 Aralık 1921 tarihinde bir Ermeni komitacının saldırısı ile hayatını kaybetmiştir.

Said Halim Paşa, değişik görevlerde bulunduğu halde hayatının en önemli görevi kuşkusuz sadrazamlık görevidir. Paşa'nın Sadrazamlık görevinin Birinci Harb-i Umumi yıllarına tekabül etmesi bu görevi daha da önemli kılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin dağılma ve yıkılma sürecinin sonuna yaklaştığı dönemde Sadrazamlığının yanında Hariciye Nazırlığı görevini yürüten Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi taraftarı olmamıştır. Bunun için de savaş öncesi bü-

yük devletlerle ittifak için teşebbüslerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine neden olan Karadeniz'deki Alman savaş gemilerinin Rus limanlarını bombalaması olayının da kendisinden habersiz gerçekleştirildiğini öne sürerek istifa kararı aldığı halde diğer kabine üyeleri tarafından ikna edilerek istifadan vazgeçirilmiştir. Bu olaydan sonra İtilaf Devletleriyle sulhun devam ettirilmesi adına görüşmeleri sürdürmek istemesine rağmen İtilaf Devletleri bu talebi reddederek Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardır.³

Said Halim Paşa, siyasi kişiliğinin yanında entelektüel yönü de güçlü olan bir Osmanlı paşasıydı. II. Meşrutiyet döneminin fikri tartışmalarına polemiklerden uzak bir şekilde dâhil olmuştur. Eserlerini de bu dönemde yazmıştır. Gerek politik fikirleriyle gerekse de ideolojik fikirleriyle İslamcılık akımının önemli bir temsilcisi olan Paşa'nın eserleri bu yönüyle Türkiye'deki İslamcılığın klasik metinlerindendir. Paşa'nın eserleri ise Müslümanların toplumsal ve politik sorunlarını tartıştığı *Ta'assub-ı İslamî ve Ma'na-yı Hakikiyyesi*, *Buhran-ı Fikrimiz*, *Mukallitliklerimiz*, *Meşrutiyet*, *İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-yi Kalemîyye*, *İslamlaşmak*, *Buhran-ı İçtimaimiz*, *İslam'da Teşkilat-ı Siyasiyye* adlı sekiz kitabın yanı sıra hatıralarını içeren *Türkiye'nin Harbi Umumiye İştirakindeki Sebepler*, mektupları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında yargılandığı Divan-ı Harbi Örfî'deki sorulara verdiği yazılı cevaplardan oluşmaktadır. Paşa'nın yukarıda adı geçen ilk yedi eseri Prens Said Halim Paşa imzasıyla 1919 yılında bir araya getirilerek İstanbul'daki Şems Matbaası'nda *Buhranlarımız* adı ile yayınlanmıştır. Ayrıca Paşa'nın eserleri bir araya toplanmadan önce bazıları kitap olarak basılmıştır, bazıları ise ilk olarak *Sebilürreşad*⁴ dergisinde yayınlanmıştır.⁵

- 3 Said Halim Paşa'nın hayatına ilişkin bilgiler şu kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır: (Bülbül, 2015; Bostan, 1992; Şeyhun, 2010; İnal, 1982). Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Harb-i Umumi'ye girmesi ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın tutumu ve politikalarına ilişkin bkz: Buçukcu (2014).
- 4 Eşref Edip (1882-1971) tarafından ilk olarak 27 Ağustos 1908 yılında *Sırat-ı Müstakim* adıyla yayın hayatına başlayan dergi, 8 Mart 1912'de 183. sayıdan itibaren isim değişikliğine giderek *Sebilürreşad* adıyla yayınına devam eder. Başyazarlığını Mehmet Akif Ersoy'un yaptığı dergi, İslam dünyasının uyanışına ve yükselişine çalışmak ve Müslüman toplumların birbirlerini tanımalarına ve tanışmalarına vesile olmak gayesiyle çıktığını belirtmektedir. Dergi, ilk olarak 1908-1925 yılları arasında yayınlanmıştır. Derginin ikinci dönemi ise yine Eşref Edip tarafından 1948-1966 yılları arasında çıkartılmıştır. Derginin ilk döneminde Mehmet Akif, Musa Kazım, İzmirli İsmail Hakkı, Ahmet Naim, Mustafa Sabri Efendi, Elmalılı Hamdi Yazır, Said Halim Paşa gibi dönemin önde gelen İslamcı fikir adamlarının yazılarına rastlamak mümkündür (Efe, 2009, ss. 251-253). Dergi ismi için Eşref Edip, Abbas Halim Paşa'nın köşkününde Mehmet Akif ile birlikte bulunduğunu ve Abbas Halim Paşa'nın "Kuran'da bir sahife açalım ne isim çıkarsa oradan alalım" teklifinde bulunduğunu, kendilerinin bunu kabul ettiğini ifade eder. Kuran'ı Kerim'in açılmasıyla karşılına "Sebilürreşad" isminin yer aldığı ayet çıkar. İsim böylece kabul edilir (aktaran Arabacı, 2005, ss. 101-102).
- 5 Said Halim Paşa'nın eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bülbül (2015), Bostan (1992);

İslamcılarının başta *Sebilürreşad* olmak üzere diğer dergilerde ve gazetelerde yazı yazdıkları görülmektedir. Ancak Said Halim Paşa kendi döneminin entelektüellerine nazaran yazı hayatını oldukça sınırlı tutan biri olmuştur. Güncel konulara meyletmeyen, daha çok genel ve esaslı olarak gördüğü meselelere yönelen Paşa, hacim olarak kısa ancak muhteva itibarıyla nitelikli olarak değerlendirilebilecek metinler yazmıştır. Paşa'nın dergilere yönelmemesinin ve herhangi bir derginin kuruculuğunu veya yazı kadrosunda daimî yazar olarak yer almamasının nedenini popülist konulardan ve popülizmden uzak durmaya çalışan karakterine bağlamak mümkündür. Diğer taraftan Paşa'nın başta Şûra-yı Devlet üyeliği olmak üzere devletin üst bürokrasisinde görev almış olması özellikle II. Meşrutiyet sonrası dönemde aldığı vazifelerin yoğunluğu Paşa'nın dergi çevrelerinden uzak kalmasına bir neden olarak gösterilebilir. Ancak o dönemin gazete ve dergi yazarlarının çoğunluğunun aynı zamanda bürokraside önemli görevler alan kişiler olduğunu dikkate aldığımızda Paşa'nın gazete ve dergilere yazılar yazmaktan uzak durmasının bilinçli bir tercih olduğunu söylemek mümkündür.⁶

Said Halim Paşa'nın siyasi hayatı başından itibaren Jön Türklerle yakın ilişki içerisinde geçmiştir. İttihat ve Terakki Partisi⁷ içerisinde de saygın bir yere sahip olmasına rağmen İttihatçılar tarafından çıkarılan *Meşveret*⁸, *Mizan*⁹ ve *Osmanlı*¹⁰

Seyhun (2010), İnal (1982). Said Halim Paşa'nın eserlerinin *Sebilürreşad* dergisindeki yayın fihristi hakkında bkz. Ceyhan (1991, ss. 428-429). Ayrıca Paşa'nın biyografisini içeren kaynaklarda yalnızca yukarıda değindiğimiz eserler hakkında bilgi verilmektedir. Bu eserler dışında Paşa'nın herhangi bir makalesi veya kitabı olduğuna ilişkin bir bilgi yoktur. Ancak 11-12 Mart 2017 tarihinde İstanbul'da İlmi Etüdler Derneği (İLEM) tarafından organize edilen "II. İslamcı Dergiler Sempozyumu"nda Said Halim Paşa'nın bugüne kadar günyüzüne çıkmamış başka eserlerinin olduğuna ilişkin katılımcılardan biri tarafından açıklama yapıldı. Açıklamayı yapan kişi yakında bu eserleri bastıracağını da ifade etti.

- 6 Asım Öz, Said Halim Paşa'nın yazı hayatına ilişkin şu değerlendirmeyi yapar: "Çağının entelektüellerini hakimiyeti altına almış olan, düşüncelerini Osmanlı matbuat kapitalizminin yeni iletişim aracı olarak öne çıkan gazeteler yoluyla insanlara iletme yolunu tercih etmemiş, o dönemde yayınlanan gazetelerde yazılar kaleme almak gibi gazete yazarlarına yüklenen zorunlulukları yaşamamıştır. Gazete yazarlığına direnen yazı yazma biçimiyle de eser veren istisnai bir konumun sahibi olmuştur" (Öz, 2011, ss. 157-158).
- 7 Said Halim Paşa, İslamcı biri olarak İttihat ve Terakki içerisinde yer alma konusunda herhangi bir sakınca görmemiştir. Esasında parti başından beri II. Abdülhamit dönemi muhalefetine değişik unsurlarını bünyesinde barındırmıştır. Özellikle Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi dönemin belli başlı ideolojik akımlarını savunan kişilerin ortak platformu niteliğini taşımıştır. Belli dönemlerde her biri baskın olmuşa bile her üç fikir akımı da ittihatçıların siyasetini etkilemiştir (Çavdar, 1991, ss. 95-97).
- 8 *Meşveret gazetesi*, ittihatçıların önde gelenlerinden biri olan Ahmet Rıza tarafından 1895 yılında Fransa, İsviçre ve Belçika'da çıkmıştır (Uğur, 1955, ss. 7-19).
- 9 *Mizan gazetesi*, Mizancı Murat tarafından 21 Ağustos 1886 tarihinde İstanbul'da çıkarılan bir gazetedir. İstanbul, Kahire, Paris, Cenevre yayınlanmıştır (Uçman, 2005, ss. 214-216).
- 10 *Osmanlı gazetesi*, 1897 yılında başta İshak Sukuti, Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet'in içinde bulunduğu ittihatçılar tarafından kurulan bir gazetedir (Mardin, 1999, ss. 137-172).

gazetelerinde yazı yazmaktan kaçınmıştır. Ancak Paşa'nın Mısır'da iken Ethem Ruhi'ye *Osmanlı* gazetesini çıkarması için mali yardımda bulunduğu iddia edilmektedir (Gül, 2011, s. 102). Paşa'nın hayatı ve eserleriyle ilgili başka çalışmalarda da Jön Türklerle yakınlaştığı dönemde *Osmanlı* dergisi için mali yardımda bulunduğu başka bir iddia olarak öne sürülmektedir (Şeyhun, 2011, s. 69; Bos-tan, 2011, s. 12). Buna ek olarak İttihatçılar tarafından 1908'de çıkarılan *Tanin*¹¹ gazetesine de maddi yardımda bulunduğu ilişkin bilgiler söz konusudur (Bülbül, 2015, s. 96). Paşa'nın yukarıdaki gazetelere yazı yazmak yerine maddi yardımda bulunması siyasi ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Yoksa maddi yardımlardan dolayı bu gazetelerle bir fikir birliği içerisinde olduğunu kestirmek zorlama bir yorum olur.

Kuşkusuz Said Halim Paşa'nın bir dergi çevresiyle fikri yakınlığı kurulacaksa o dergi *Sebilürreşad* dergisidir. Derginin başta başyazarı Mehmet Akif Ersoy olmak üzere diğer yazarları ile de yakın ilişkileri olan Paşa'nın yazılarının Türkçede yayınlandığı ilk dergi de *Sebilürreşad* dergisi olmuştur. Ayrıca Paşa'nın ilk eseri olan *Taassup*, ilk olarak 1910'da *Sebilürreşad* dergisinde yayınlanır, daha sonra kitap olarak basılır. Diğer çalışmaları ise Türkçeye çevrilerek dergide yayınlanır. Çünkü Paşa, tüm çalışmalarını Fransızca olarak yazmıştır. Eserlerinden *İslamlaşmak* ve *İslâm Devletinin Siyasi Yapısı* adlı çalışmaları başyazar Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçeye çevrilerek dergide yayınlanır. *Sebilürreşad* dergisi, Zürcher'in (2000, s. 191) ifade ettiği gibi Said Halim Paşa'nın da dahil olduğu "anayasa-yı destekleyen, İslamî yenileşme ya da reform taraftarlarının" yayın organıydı. Dolayısıyla her ne kadar siyasi hayatı İttihatçılarla birlikte geçmişse bile Paşa, İttihatçıların çeşitli dergi ve gazetelerinden ziyade yazılarının fikri olarak kendisini daha yakın bulduğu *Sebilürreşad* dergisinde yayınlanmasını tercih etmiştir.

Metodolojik Yaklaşımı: "Hayatın Katı Gerçekleri"

İsviçre'de siyaset bilimi eğitimi alıp ülkesine döndüğünde II. Abdülhamit (1842-1918) tarafından Şura-yı Devlet üyeliğine atanan Said Halim Paşa, devlet ve fikir adamlarının problematize ettiği, özelde Osmanlı'nın genelde ise İsl-

11 *Tanin* gazetesi, 1908'de Hüseyin Cahit tarafından çıkarılan gazete kısa süre içerisinde İttihat-Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organına dönüşmüştür. İttihat-Terakki hükümetinin yıkılmasıyla 1918'de yayınına son veren gazete Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 1947'ye kadar belli dönemlerde çıkartılmıştır (Huyugüzel, 2010, ss. 565-567).

lam dünyasının niçin Batı karşısında geri kaldığına ilişkin temel sorunun oluştuğu bir ortama girmişti. Dönemin siyasi kutuplaşmaları ve tartışmalarının seyrini ve sınırlarını belirleyen bu çarpıcı soru Osmanlı son döneminde bir tarz-ı siyaset olarak ortaya çıkan Batıcılık, Türkçülük ve İslamcılık akımlarının membaı niteliğindedir. Başka bir ifadeyle bu üç akım, bir anlamda bu soruya verilen üç farklı cevabın kavramsallaştırılmasıdır. Said Halim Paşa ise Batıcılığa ve yer yer Türkçülüğe/Milliyetçiliğe yönelik eleştiriler yönelterek bir alternatif olarak İslamcılığı vurgulamıştır. Yazdığı bütün eserleri bu vurgunun detaylandırılmış halidir. Yalnız eserleri salt ideolojik bir propaganda niteliği taşımaz. İçinde bulunduğu dönemin toplumsal ve siyasal sorunlarına ilişkin güçlü sosyolojik analizler de içerir. Batı toplumu ile İslam toplumu arasında tarihsel arka planı dikkate alan bir karşılaştırma yapar. Bu karşılaştırma neticesinde aradaki farklılıklara dikkat çeker. Bu farklılıklar üzerinden daha çok Batılılaşmayı, Batılılaşmanın bir çözüm yolu olduğunu savunan aydınları eleştirir. II. Mahmut (1785-1839) ile başlayan kurumsal reformların niçin başarısız olduğunu, bu başarısızlığın arkasındaki somut tarihsel koşullara değinir.

Toplumsal değişime ilişkin indirgemeci yaklaşımlardan uzak duran Said Halim Paşa, toplumsal olay ve olgular arasında belirli somut bağlar kurarak, toplumsal bir olayın çok farklı nedenlere bağlı olabileceğini savunur. Aslında Said Halim Paşa'nın toplumsal değişime ilişkin yaklaşımı daha çok nedensellik ilkesiyle paralellik oluşturur. Her şeyin bir nedene bağlanarak açıklanması olan nedensellik ilkesi koşulların sonuçları ortaya çıkartmasıdır. Bu bağlamda Paşa, toplumun “hayatın katı gerçekleri” (Said Halim, 1998, s. 43)¹² olarak nitelendirdiği kanunları olduğundan hareketle “bugünkü durumumuzu, geçmişimizin zaruri bir neticesi saymak” (s. 47) gerektiğine ilişkin metodolojik bir yaklaşımı benimser.

Said Halim Paşa, yönetime dayalı düşünmeye ve olayları analiz etmeye son derece önem vermektedir. Bir olay veya olguyu tahlil ederken belli bir yöntem ile hareket etmeyi “ilmi hakikat” olarak kabul eder. Bu ilmi hakikatten uzak hükümlerin hem hayalperest hem de yıkıcı olabileceğini belirtmektedir. Bundan dolayı dönemindeki aydınların toplumsal ve siyasal olaylara ilişkin tespitlerini de afaki bulur. Özellikle aydınların Batı ve İslam algısını eleştirir, Osmanlı toplumunun sorunlarını tam olarak anlayamadıklarını bundan dolayı da ko-

12 Bundan sonraki alıntılar bu kaynaktan yapılacaktır.

laycılığa kaçıp Batı'yı taklit ettiklerini belirtir. Aydınların temel sorununun bir zihniyet sorunu olduğunu, bu zihniyet sorununun nedenini de toplum olarak henüz “zihnimiz eşyadan fikirlere intikal edemiyor; fikirlerden eşyaya geçmeyi tercih ediyor” (s. 38) şeklinde bir nedene bağlamaktadır. Paşa'nın Osmanlı son dönemindeki toplumsal ve siyasal olaylara ilişkin yaklaşımının görece daha sosyolojik olmasının nedeni de olguları nedensellik ilişkilerine göre açıklamaya çalışmasıdır. Ancak bu pozitivizmi andıran nedensellik yaklaşımı, genel yasalar içeren salt bir pozitivizmden uzaktır. Çünkü Paşa'nın toplumsal olgulara ilişkin analizleri toplumların tarihsel ve öznel durumlarını da dikkate alan bir yaklaşımdır. Osmanlı toplumunu da işte bu tarihsel ve öznel duruma atıfta bulunarak anlamaya gayret eder.

Said Halim Paşa, siyâsî ve toplumsal açıdan sarsıntılar geçiren, krizler içerisinde olan bir medeniyetin bu krizden çıkma çabasının ilk haline tanıklık ediyordu. Öncelikle bu durumu çözümleyici tespitlerde bulunarak alternatif çıkış yolları arıyordu. Dolayısıyla Paşa, Batı'ya yönelik eleştirilerini ve Osmanlı'daki reformların niçin başarısız olduğunu ifade ederken öncelikle Batı toplumu ile Müslüman toplum arasındaki farklara odaklanır. Batı ve Müslüman toplumları iki ayrı medeniyet olarak değerlendirir. Bu medeniyetlerin dayandığı temel dinamiklerin ve tarihsel tecrübelerin farklı olduğunu, dolayısıyla bu temel ve tarihsel dinamikler üzerine kurulu iki ayrı medeniyetin benzer süreçlerden geçmesinin mümkün olmadığı gibi, bu konuda Müslüman toplumların Batı'yı taklit ederek reformlar yapmasının başarısızlıkla sonuçlanmasını ise aydınların ve bürokratların bu olguyu kavrayamamalarına bağlıyordu. Paşa'ya göre Batı'daki sistemin mükemmel işlemesi aydınları ve devlet adamlarını cezbediyordu ancak buradaki sistem, ihtiyaçları bizden farklı olan bir medeniyetin sistemidir. Toplumsal ve siyasal alanda yapılan reformları eleştirirken bu reformların Müslüman toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikten yoksun olduğunu çünkü Batı'daki üst kurumların oluşmasının ve biçimlenmesinin oradaki toplumsal dinamiklerin bir sonucu olduğunu vurgular. Yine Paşa'ya göre “Batı toplumunun bulup benimsediği siyasi rejim, kendi sosyal yapısından çıkmıştır ve onu tam olarak tatmin etmektedir” (s. 266). Osmanlı'da ise hâlihazırdaki reformlar toplumun dikkate alınmadığı ve tamamen nazariyelere dayandığından, yani toplumun moral değerleri ve ihtiyaçlarıyla uyuşmadığından kabul görmemektedir.

Diğer taraftan Batı'nın gelişmişliğini burjuva sınıfının girişimci ruhuna bağlayan Paşa'ya göre Osmanlı toplumunda ise böyle bir sınıf yoktur. Her ne

kadar devlet memurları burjuvanın oynadığı rolü denemeye kalkışmış olsa da bunun imkânsız olduğunu belirtir. Çünkü burjuva sınıfı, hareketlerinde serbest ve özgürdür; cesaretli ve girişimcidir. Osmanlı'daki memur sınıfı ise tevekkül ve kayıtsızlık içindedir; girişimcilikten uzaktır. Dolayısıyla bu ikisinin aynı tarihsel rolü oynayabilecek niteliklere sahip olduğunu iddia etmek “iktisattaki üretim ile tüketimi birbirine karıştırmak kadar büyük bir hataya düşmek olur” (s. 22). Paşa, Osmanlı toplumsal yapısında sadece burjuva sınıfının yokluğu üzerinde durmaz, Osmanlı toplumunun sınıfsal bir toplum olmadığını da vurgular. Böylece Paşa, Osmanlı'da sınıf çatışmalarının ve sınıfların olmadığı farklı bir Osmanlı toplum düzeninin varlığını iddia eder.

Said Halim Paşa, çalışmalarında dinin sosyal değişimdeki konumuna özellikle değinir. Çünkü Batılıların ve Batıcılığı savunan Osmanlı aydınları, Müslüman dünyasının Batı karşısındaki zayıflığının ana nedeni olarak dini gösteriyorlardı. Dinin toplumların ilerleyişi veya gerileyişinde tek başına bir âmil olmadığını, Avrupa ile Japonya'nın farklı dinlere mensup oldukları halde geliştiklerini ifade eder. Dolayısıyla dinin bugünkü Müslüman toplumların Batı karşısındaki gerileyişinde bir sebep olarak görülmesinin uygun olmayacağını izah ederek dinin sosyal değişimdeki rolüne ve konumuna ilişkin şu açıklamayı yapar: “sosyal hadiselerle dini inançların tesiri büyüktür. Fakat fertlerin mazi-si, karakteri, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim gibi çok çeşitli faktörler de bu tesire iştirak ederler. Zaten bir sosyal olayı sırf din ve mezheple ilgili bir başka hadiseden ayıran da budur” (s. 151). Paşa toplumsal olayların açıklamasını din gibi tek bir nedene irca etmek yerine çeşitli nedenlere bağlayarak tarihsel gelişimi içinde açıklamayı önemser.

Said Halim Paşa'nın çağdaşlarına nazaran popülist açıklamalar yerine sosyolojik analizlere dayalı tespitler yapmasında metodolojiye önem vermesi ve metodolojik bir düşünme biçimini içselleştirmesi önemli bir yer teşkil eder. Metodolojisine ve sosyolojik analizlerine baktığımızda yapısalcı bir ton ön plana çıkmaktadır. Batı toplumundaki üstyapı kurumlarının Batı'nın tarihsel deneyimi sonucunda ortaya çıktığını ve bu tarihsel deneyimle sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu, dolayısıyla Batı'daki toplumsal kurumların birbirinden kopuk ve evrensel niteliklere haiz olmadığını vurgulayarak yapısalcı bir yönteme yakın değerlendirmelerde bulunur. Bu bağlamda Said Halim Paşa, Osmanlı'nın da Batı gibi sosyolojik olarak, kendine has farklı yapısal özelliklere haiz olduğunu, siyasal ve sosyal kurumların, hatta “Osmanlı şahsiyeti” olarak nitelendirdi-

ği bireylerin bile bu yapının somutlaşmış bir örneği olduğunu ifade eder. Batı medeniyeti ile İslam medeniyeti arasındaki temel sosyolojik uyumsuzluğun bu yapısal farklılıktan kaynaklandığını belirterek, Batı ve İslam toplumlarını karşılaştırıp olgusal örnekler üzerinden kategorik farklılıklarına vurgu yapar. Paşa'ya göre kategorik düzeyde birbirinden farklı olan Batı ve İslam medeniyetleri kendilerine has bir değerler sistemi ve kültürel dokuya sahiptir. Dolayısıyla bu iki medeniyetin ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları sonucu ortaya çıkan siyasi ve toplumsal kurumları birbirinden farklı olmayı gerektirmektedir.

İslamcılığın Muhafazakâr Yorumu

Said Halim Paşa'nın İslamcılık akımı içerisinde önemli bir kişilik olarak öne çıkmasının belirgin nedenlerinden biri İslamcılık veya kendi ifadesiyle "İslamlaşmak" kavramına ilişkin kuramsal bir yaklaşım ortaya koymuş olmasıdır. Bu kuramsal yaklaşımın yanında Osmanlı'nın toplumsal ve siyasi sorunlarını ancak İslamcı bir siyasetle çözebileceğine ilişkin ideolojik bir tutumu savunması ve bunun teorik imkanını tartışması Said Halim Paşa'yı İslamcı gelenek içerisinde önemli kılmıştır. Diğer taraftan İslamcılık, yekpare bir fikir akımı olmadığı gibi İslamcılık yelpazesi de oldukça geniş ve bu genişlik içinde çeşitli yaklaşımları barındırmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde bile birbirinden farklı İslamcılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Said Halim Paşa'nın İslamcılığı da bu İslamcılıklardan biridir.

Müslüman milletlerin kurtuluşunu yine bu milletlerin İslamlaşmasına bağlayan Said Halim Paşa'ya göre İslamlaşmak, "İslamiyet'in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak tatbik edilmesi demektir" (s. 184). Müslüman bir toplumun İslamlaşması gerektiğini vurgulamak Müslüman toplum ile İslam arasında bir mesafenin varlığına dikkat çekmek içindir. Paşa, tam da bu gerekçeden dolayı Müslümanların İslamlaşması gerektiğini belirtiyordu. Çünkü ona göre Müslüman milletler hala İslam öncesi hayatlarının tesiri altındadırlar. Zaten bugünkü gerileyişin nedenlerinden biri de Müslümanların İslam öncesi hayatlarının etkisinin (s. 154) devam ediyor olmasıdır. Dolayısıyla İslam öncesi geleneklerin ve alışkanlıkların devamının İslam dünyasındaki problemlerin kaynaklarından biri olduğunu vurgulayarak bunun karşısından Müslümanların yeniden İslamlaşması gerektiği belirterek geleneğe ilişkin eleştirel bir yaklaşım içindeydi.

Geleneğe yönelik eleştirisinin yanında Said Halim Paşa'ya göre körü körüne Batı öykünmeciliği de Müslümanları İslam'dan uzaklaştırmaktaydı. Çünkü Batı, Müslümanlar için İslam'dan farklı bir yol demektir. Bu durumu “Batı için her yol Roma'ya gider ise, İslam dünyası için her yol Mekke'ye gider” şeklinde formüle etmiştir. Paşa, iki medeniyet arasındaki farklılığı gerekçelendirirken “yani bu iki âlemden her biri, başka bir yol, başka bir istikamet, başka bir talih takip etmeye ve insaniyetin umumi gelişmesinde farklı vazifeleri yerine getirmeye mecburdur. Batı dünyası gayesi, telakkileri, meyilleri, ihtiyaçları ve bunları tatmin için başvurduğu vasıtalar bakımından, İslam dünyasından çok farklıdır” (s. 227) açıklamasını yapar. Bu bağlamda Müslümanlar için bir çıkış yolu olarak İslamlaşmak kavramını detaylı bir şekilde açıklayan Paşa'ya göre “Müslümanın siyasi ve içtimai, bütün hakları ve vazifeleri İslam'ın hürriyet, adalet ve yardımlaşma esaslarından çıkmış olmalıdır. Bu esaslar ise esasen, İslam'ın inanç ve ahlak kaidelerinden doğmuş bulunmaktadır” (s. 222) değerlendirmesinde bulunur.

Said Halim Paşa'da İslamlaşmak, Batıcılığa karşı bir yol arayışıdır. İslam, ekonomi, siyaset, ahlak gibi Müslümanın her haline ilişkin prensipler içeren bir kapsayıcılığa sahiptir. Fakat zamanın ilerlemesiyle ortaya çıkan “yeni ihtiyaçları” (s. 155) karşılamak için İslam'ın yeniden yorumlanması gerekir. “İslam'ın yeniden yorumlanması” ifadesi İslamcılar diğer İslami gruplardan ayıran temel farklılıktır. İslamcılar için Müslümanların İslam algısı geleneğe bağlı olarak yorumlanıyordu. Eğer ilerlemeye bir engel varsa bile bu İslam'dan ziyade geleneksel İslamî yorumdan kaynaklanıyordu. Dolayısıyla temel kaynak olan Kuran'a dönüldüğünde, İslam'ın gerilemeye değil, Müslüman toplumların ilerlemesi ve güçlenmesini teşvik ettiği iddia edilmekteydi. Paşa'nın ve çağdaşı diğer İslamcıların İslam'ın yeniden yorumlanması fikri bu bağlamda değerlendirilmelidir.

İslamcıların İslam'ı yeniden yorumlaması ve geleneği sorunsallaştırması daha çok modernist bir yaklaşımdır. Modernizm, din dahil geleneğe ait ne varsa rasyonel bir zeminde sorunsallaştırmaktadır. Dönemin İslamcılarını bir taraftan modernist bir yaklaşımla geleneği sorunsallaştırırken diğer taraftan da modernizm karşısında İslam'ı savunuyorlardı. Bu bağlamda Bedri Gencer (2012, ss. 800-801), modernizm karşısında Mısır'da Muhammed Abdüh (1849-1905) ve takipçileri ile Yeni Osmanlıların İslam'ı savunması arasındaki temel farklılığa dikkat çekmektedir. Gencer'e göre Muhammed Abdüh gibi Mısırlı modernistlerin İslam'ı savunması İslam'ın özsel yeterliliğinden duydukları şüpheden dolayı iken, Namık Kemal (1840-1888) başta olmak üzere Yeni Osmanlıların

İslam'ı savunma biçimi ise “ebedi yeterliliğine inandıkları fıkıhın daha iyi uygulanması” yönündeydi. Said Halim Paşa da Yeni Osmanlılar gibi İslam'ın özsel olarak mükemmelliğine inanıyordu. Dolayısıyla İslam'ı savunma biçimi, mükemmel olarak kabul ettiği İslam'ın uygulanmasının önündeki çeşitli engeller ve koşullara yönelik eleştiri biçiminde kendini göstermektedir.

Said Halim Paşa, kriz içerisine giren İslam dünyasının toplumsal ve siyasal açıdan değişmesi gerektiğini savunmakta ancak bu değişimin radikal bir şekilde değil de tedrici bir şekilde oluşması gerektiği üzerinde durmaktadır. Cumhuriyet dönemi siyasal İslamcılar, daha çok kurumsal değişimin özellikle siyasal kurumların radikal bir şekilde değişmesi gerekliliğine inanan romantik bir politik söyleme sahiptiler. Cumhuriyet öncesi İslamcılar ise geleneği ve geleneksel dini yorumu eleştirmenin yanında toplumsal ve siyasal kurumların değişmesi için ıslahatların yapılması gerektiğini düşünüyorlardı ancak Batıcı aydınların savundukları derecede radikal ve kökten bir değişim taraftarı değildiler. Said Halim Paşa'da bu durum, daha belirgin bir muhafazakârlık şeklinde görünmektedir. Kuşkusuz Paşa'nın muhafazakârlığının da Mahmut Akın'ın ifade ettiği gibi “donmuş bir muhafazakâr siyaset” (Akın, 2011, s. 146) olmadığını da ifade etmek gerekir. Muhafazakârlığa ilişkin tutumunu teorik olarak tartışan Paşa, Osmanlı modernleşme tarzını eleştirir. Bu eleştirisi Osmanlı'nın mevcut halinin korunması yönünde değildir. Osmanlı'nın ve genel olarak İslam dünyasının hem zihniyet hem de kurumsal düzeyde ciddi bir değişime ihtiyacı olduğu görüşündedir. Yalnız bu konuda yapılacak bir reformun yeni bir şeyi ikame etmek yerine var olanı ıslah etmeye çalışmak olması gerektiğini savunur. Yeni bir şeyi denemeye çalışmak Paşa için “eskiden kazanılmış ve birçok zahmet ve acılara mal olmuş olan bilgi ve tecrübelerden mahrum” (SHP, s. 64) kalmak anlamına gelmektedir.

Her değişikliği iyi olarak kabul etmeyen, adetlerin değişmesinin bir ilerleme eseri olmadığı, gerçek bir yenileşmenin ise zamanla meydana geleceğini savunan Said Halim Paşa, hatalı olan şeyin değiştirilmesi değil, ıslah edilmesi gerektiğini çünkü “yeni ve meçhul olan şeyler, çok defa, beklenmedik kötü neticeler doğururlar. Bunlar yerleşmiş gelenek ve alışkanlıkları yıkarak, bazı kıymetleri, his ve inançları incitirler. Bu ise cemiyetin maddi ve manevi varlıklarını sarsar. Bu yüzden yeniliklerin en ileri ve en mesut milletlerde bile, itimatsızlık, hatta endişe ve korku uyandırdığını görüyoruz” (s. 74) şeklinde ifade eder. Pa-

şa'ya göre kurumların ıslahı yoluna gitmeyen, onun yerine Batı kurumlarının olduğu gibi taklit edilmesi "iyi ve çirkini birbirine karıştıran yeni zihniyet"ın (s. 53) ortaya çıkmasına yol açmış, ülke birçok düşüncenin pratiğe dökülmeye çalışıldığı bir sahaya dönüşmüş ve bu da Osmanlı toplumunun ortak amacını kaybetmesine neden olmuştur.

Said Halim Paşa'nın muhafazakâr tutumu özellikle "sosyal müesseselerin özel yapısı"na (s. 89) verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Osmanlı'nın kendine has bir sosyal düzeni olduğunu, bu sosyal düzenin değiştirilmesinden ziyade politik yapının bu sosyal düzene göre şekillenmesini savunmaktadır. Başka medeniyetlerden faydalanma konusunda ise tutucu bir yaklaşımı yoktur. Başka toplumların özellikle Batılıların tecrübelerinden ve çalışmalarından faydalanmanın gerekli olduğunu ancak birebir tatbik etmekten ziyade "takip etmemiz gereken yol, Avrupa medeniyetini millileştirmek yani mümkün mertebe muhitimize ısındırmak" (s. 76) şeklinde olması gerektiğini de açıkça ifade eden bir muhafazakârlık anlayışı taşımaktadır.

İslami Bir Siyasal Rejimin Niteliği

Çağdaş dönemde İslamî bir siyasal rejimin nasıl olması gerektiğine ilişkin farklı yaklaşımlar sözkonusu olmuştur. Özellikle Kuran'da yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin tanımlandığı kavramsal düzeyde bir ifadenin kullanılmamış olması yani başka bir ifadeyle sarıh bir devlet tanımının olmaması bu konudaki farklı yaklaşımları arttırdığı gibi sultanlık, cumhuriyet, meşrutiyet, demokrasi ve hatta laiklik gibi oldukça seküler nitelikli rejim türlerinin İslamî versiyonlarını veya İslam ile uyumluluğunu öne sürenler olmuştur. Bugün tartıştığımız çağdaş Batı siyaset teorileri Batı'nın tarihsel tecrübeleriyle ilişkili felsefi düşüncesinin etkisi altında şekillenmiştir. Said Halim Paşa, İslamî bir siyaset teorisi geliştirirken öncelikle Batı medeniyetinin bu farklılığını dikkate alır. Batı medeniyeti ile İslam medeniyeti arasında kategorik bir farklılık olduğunu dolayısıyla bu kategorik farklılığın bir tezahürünün de siyasi rejim farklılığında olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu farklılığı belirttikten sonra Paşa, bir İslam siyaset teorisi geliştirmeye, siyasi rejimin niteliğini ve dayanması gereken temel ilkeleri belirlemeye çalışır.

Said Halim Paşa'ya göre "bir cemiyet için en uygun siyasi rejim, onun sosyal yapısının ihtiyaçlarını en güzel şekilde karşılayan ve siyaset esaslarını en doğru

olarak ortaya koyabilen yani onu tam olarak ifade eden rejimdir” (s. 271). Said Halim Paşa'nın bu konudaki temel yaklaşımı, siyasi rejimin Müslüman toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yapılandırılması ve onunla uyumlu olmasıdır. Tanzimat ve Islahat ile gelen reformları da bu bağlamda eleştirerek memleketin sosyal durumu ile “doğal” olarak nitelendirilen siyasi haklar arasında büyük bir nispetsizlik olduğunu belirtir (ss. 19-20). Ayrıca Müslüman bir toplumda Müslümanların siyasi, toplumsal ve diğer hakları İslam'ın hürriyet, adalet ve yardımlaşma esaslarına dayanmalıdır. Bu esaslar İslam'ın inanç prensibinden doğmuştur (s. 222). Bundan dolayı Şeriat'ın hâkimiyeti esası üzerine kurulan sosyal yapıya uygun bir siyasi yapı oluşturulmalıdır. Şeriatın hâkimiyeti altında siyasi gücü kendinde toplayan devlet başkanına itaat edilir ancak onun tüm hareketleri de kontrol edilir. Şeriatın hâkimiyetindeki bu makam, millet tarafından verilir ve yine millet tarafından alınır. Yalnız burada millet tarafından yetkinin verilmesi ve alınması günümüzde kullanılan seküler nitelikli “milli egemenlik” ilkesi anlamına gelmiyor. Paşa, bunu eleştirerek “milli irade” denilen şeyin çoğunluğu temsil ettiği şüpheli bir topluluğun iradesi olduğunu, gerçekte ise çoğunluğu temsil etmediğini, dolayısıyla asıl otorite olanın Şeriat olduğunu, milli iradenin Şeriata saygı göstermesi gerektiğini belirterek modern demokrasinin esasta Şeriat ile çeliştiğini vurgulamaktadır.

İslamî bir siyasi rejimde devlet başkanının görevi milletin menfaatine uygun bir şekilde idareyi sağlamaktır. Ona bu görevi millet vereceği gibi aksi bir durum ortaya çıktığında yine millet tarafından bu görev ondan geri alınır. Aksi durumun ölçüsü ise Şeriat'tır. Devlet başkanı Şeriata uymak ve ona göre ülkeyi yönetmekle görevlidir. Çünkü devlet başkanı Şeriata uyarak sosyal dayanışmayı temsil eder. Eğer Şeriat'a uygun davranmaz ise sosyal dayanışmayı ve birliği dağıtarak kendisine rakip ve düşmanlar çıkartır. Bu durum milleti kriz ve çatışmaya sürükler. Bu hale düşen bir idare İslami değildir (ss. 195-196). Bundan dolayı Said Halim Paşa, İslamî bir siyasi rejimde partilere yer vermez. Çünkü İslam, eşitlik ve hürriyete dayalı bir sosyal yapı kurar, bu sosyal yapıda toplumsal sınıflar ve partiler yerine sosyal yardımlaşma ve İslam kardeşliği vardır (s. 242). Modern demokrasi içerisinde önemli bir yer teşkil eden siyasal partilerin İslamî bir rejimde yeri olmadığını ifade ederken gerekçe olarak “İslam'ın siyaset esasları, cemiyet esaslarından doğduğu için kin, rekabet ve husumet gibi hislerden uzak” (s. 194) olduğunu göstermektedir.

Batı'daki partili sistem Avrupa'nın geçmişindeki eşitsizliklerin ve sınıfsal çatışmaların doğal uzantılarıdır ve onların siyasi hayatında önemli bir yer teşkil eder. Osmanlı toplumu ise farklıdır, partiler ise Osmanlı'nın siyasi yapısının uzantısı değilken Meşrutiyet döneminde icat edildiğini belirten Paşa'ya göre, Batı'nın politik yapısının toplumsal çatışmalardan ve mücadelelerden doğmuş olduğundan aynı çatışmaların devam etmesi normal bir durumdur. Müslüman toplumda ise siyasi yapı toplumsal çatışma ve rekabetten uzaktır. Bundan dolayı İslam toplumlarında toplumsal ve politik devrimlere ihtiyaç duyulmamıştır (s. 173). Paşa için siyasal düzen, esas olarak İslam'a dayanan mevcut sosyal dayanışmayı muhafaza etme üzerine kurulmalıdır. Bu sosyal dayanışma içinde kalındığında eşitlik ve hürriyet bir anlam ifade eder. Dolayısıyla sosyal dayanışmayı zedeleyecek olan sınıfsal ve parti çatışmalarını olumlu olarak görmez. Siyasi birliğin ise bu sosyal dayanışmayla ancak sağlanabileceğini ifade eder.

Said Halim Paşa, Avrupa'daki siyasi birliğin dil ve mezhep birliği ile meydana geldiğini Osmanlı siyasi birliğinin ise ırk, dil ve hatta gelenek birliğinden değil, "İslam birliği ve kardeşliği esasına" (s. 27) dayandığını vurgular. Bu siyasi birlik, sadece Osmanlı ülkesi için geçerli olan bir durumdan ziyade Müslüman ülkeler arasında kurulacak ilişkinin de bu siyasi birliği muhafaza etmesi gerekir. Bu bağlamda dönemin milliyetçilik akımını da eleştirerek Osmanlı'daki milliyetçi rekabet ve iddiaların birlik ve beraberliği bozduğunu ifade eder.

Said Halim Paşa, ulus devlet mantığını ve onun uluslararası ilişkiler tezahürü olan realist politikaları gayr-i İslamî olarak nitelendirir. Bir milletin kendini güçlendirmek için bencillik taşıyan milliyetçilik duygularını geliştirmesine karşılık olarak "böyle bir fikrin taşıdığı ahlak ve mantık, Müslümanca düşünen bir kafayı asla memnun etmez" (ss. 208-209) şeklinde bir tutum sergiler. Buna karşılık bir ferdin kendi milli dayanışmasına verdiği önem kadar diğer İslam milletleri arasındaki dayanışmaya da önem vermesi hem kendi milleti hem de Müslümanlar arası dayanışma için en uygun yoldur (ss. 213-214). Panislamist bir politikayı savunan Paşa, ayrıca Panislamizmin Hristiyan Avrupa'ya karşı bir düşmanlık tepkisi olarak değil, İslam dünyasının gerileyişini durdurmak ve eski gücüne kavuşturmak amacıyla savunulan bir politika olduğunu belirtmektedir. Ancak İslam'ın "beynelmilel" vasfının, ırkı özelliklerin dine etkisi yüzünden bozulduğunu "İslam beynelmilelciliği ise, zamanımızda sosyalizmin kurmak istediği beynelmilelciliğe benzer ancak onun en mükemmel ve en son şekli" (ss. 212- 213) olduğunu ifade eder.

Sonuç

II. Meşrutiyet, Osmanlı modernleşmesinin entelektüel ve politik birikimini yansıtan, bu birikimin daha da belirginleştiği ve toplumsal alana daha fazla sirayet etmeye başladığı bir dönem olmasının yanında cumhuriyet modernleşmesini de derinden etkilemiştir. Bu dönemin tartışma konuları olan medeniyet, kültür, batılılaşma, İslamcılık, Türklük gibi konular günümüze kadar tartışılan temel konuları oluşturduğu gibi bu tartışmaların çerçevesi de büyük oranda değişmeden günümüze intikal etmiştir. Dolayısıyla, etkisi itibariyle II. Meşrutiyet dönemi Türkiye'nin düşünce ve siyasal hayatında önemli bir zaman dilimini teşkil etmektedir. Bu dönemin başat fikir hareketlerinin belirgin ortak özelliği ise Osmanlı'nın içinde bulunduğu krizden kurtulmasının yolunu siyasal değişikliklerden geçeceğini savunmalarıdır. Siyasal alanın değişmesiyle neredeyse tüm sorunların çözüleceğine olan bu inanç, II Meşrutiyet döneminde ideolojik bir karakter kazanan İslamcılığı da etkilemiştir. İslamcılar da çağdaşları gibi Osmanlı'nın ve genel olarak İslam dünyasının içinde bulunduğu krizden çıkış yolu olarak öncelikle siyaset kurumlarıyla sınırlandırılmış bir değişim talebini merkeze almışlardır. Said Halim Paşa ise farklı bir yol izleyerek böyle bir değişim talebini yüzeysel ve geçici bir çözüm olarak görmüş, bunun yerine öncelikle zihniyetin değişmesi gerektiğini belirterek, siyasal gerçekliğin sosyolojik bir zemine dayandığını ve siyasal alanın mevcut koşulların bir uzantısı olduğunu belirterek asıl ve kalıcı değişimi sağlayacak dinamikler üzerinde durmuştur. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde İslamcılar, genel olarak moderniteyle köklü bir hesaplaşma yerine moderniteyi veri olarak kabul edip onu yorumlama girişiminde bulunmuşlardır. Bu yorumdan çıkan sonuç ise parlamento ve demokrasi gibi modern siyasal kurumların zaten İslam'da var olduğu, kapitalist kalkınmanın ise İslam tarafından teşvik edildiğidir. Said Halim Paşa ise moderniteyi bir veri olarak almaktan kaçınmıştır. Moderniteyi belli bir toplumun tarihsel tecrübesi olarak görmüş, İslam'ı ise veri almıştır. Buradan hareketle modern demokrasiyle çelişen bir İslam siyaset teorisi geliştirmiştir.

Said Halim Paşa'nın metinlerinde İslam medeniyeti ile Batı medeniyeti arasındaki farklılıklar karşılaştırmalı bir şekilde ortaya konulurken bir vakıa olarak İslam ve Batı karşıtlığına da değinilmektedir. Bu iki medeniyet arasındaki karşıtlığın nedenini de Batılılaşmayı savunan aydınlar gibi basit düzeyde bir gelenek-modernlik çatışmasına indirgemez. Tarihin eski dönemlerinde özellikle Haçlı savaşlarıyla birlikte oluşmuş olan yargıların bu karşıtlığı ortaya çıkardığı-

nı *Taassup* adlı eserinde uzun uzun tartışır. Paşa'ya göre Müslümanlarda Haçlı seferleri sırasında Batılıların yaptıkları zulümlerden dolayı Batı'dan gelen her şeye karşı bir nefret hissi oluşmuştur. Batılıların ise Haçlı seferleri ile birlikte yağmalamak için gönderdikleri askeri ve dini liderlerinin naklettikleri yalanlarla İslam dünyasını tanıdığını açıklar. Avrupa'daki ilerlemeler bu önyargıları zamanla azaltmışken sömürgecilikle birlikte Batı'nın İslam dünyasına karşı olan düşmanlığı farklı bir biçimde yeniden ortaya çıkmıştır. Modern dönemde Batılı sömürgeciler tarafından bir pazar olarak görülen İslam dünyası bu sefer dinlerinden dolayı değil sömürgeciliğe karşı direndiklerinden dolayı Batılılar tarafından düşman olarak görülmüştür. Batılılar artık Müslümanlara "haç" adına değil sömürgeciliklerini meşrulaştıran "medeniyet" adına saldırmakta ve hakaret etmektedir. Dolayısıyla eski düşmanlık yeni bir biçim alarak devam etmektedir. Paşa'nın bu tespitleri ve eleştirileri Batı'nın Müslümanlara ve İslam'a ilişkin oryantalist perspektifini kendi döneminde ifşa etmesi açısından özgün bir yaklaşımdır.

Said Halim Paşa, uzun bir süre göz ardı edilmişse bile günümüzde artık daha çok tartışılmakta ve çeşitli çalışmalara konu olmaktadır. Ancak, özellikle Türkiye İslamcılığı açısından bakacak olursak, bu gelenek içerisinde bir Said Halim Paşa ekolünden bahsetmek mümkün değildir. Zaten Türkiye'deki İslamcı düşüncenin belirgin zayıf noktası fikri düzeyde ekollere yaslanan bir gelenekten yoksun olmasıdır. İslamcı düşünce bir bütün olarak süreklilik gösterse de kendi içerisinde uzun erimli ekoller doğurmamıştır. Belli şahsiyetler etrafında bir fikir temerküzü oluşmuş ancak bir ekole dönüşmemiştir. Bu durum bir yönüyle Cumhuriyet dönemi İslamcılığının popülizme kaymasının sonucunda oluşan fikri düzeydeki sığıltan, diğer bir yönüyle de Türkiye'nin genel olarak fikri akımların ekolleşmesine müsait olmayan toplumsal yapısından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bir düşünce geleneğinin olmadığı yerde etkinin sürekliliğinden de bahsetmek zordur. Bu bağlamda İslamcı düşünce içerisinde Said Halim Paşa'nın belirgin somut bir etkisinden bahsetmek mümkün değildir. Paşa'nın hayattayken takipçileri olmadığı gibi Paşa'nın çizgisini takip eden bir çevre de pek olmamıştır. Fakat Kurtuluş Kayalı, Said Halim Paşa'nın etkisinin İslam ile ilgilenen çevrelerde belirgin olduğunu özellikle Sezai Karakoç ve Mehmet Akif Ersoy örneğini vererek göstermektedir. Ancak Kayalı söz konusu etkinin bilinçli bir tercih olmasından ziyade "düşünsel paralellik" düzeyinde aranması gerektiğini vurgulamaktadır (Kayalı, 1985, s. 1306). Asım Öz ise Kayalı'nın bu yaklaşımını sorunlu bularak "velev ki durum böyle olsa bile bunu kanıtlayacak somut

açıklamalar olmadığından, bu etkinin var olup olmadığını varsa bile mahiyetini ve miktarını tespit etme imkânından yoksun olduğumuz söylenebilir” (Öz, 2011, s. 155) açıklamasıyla Said Halim Paşa'nın etkisinin görülmediğini belirtir. İslamcı yazarların eserlerinde Said Halim Paşa'nın eserlerine ilişkin atıfların oldukça az olması da Asım Öz'ün ifadelerini destekleyici bir durumdur.

Sonuç olarak Said Halim Paşa'nın Türk düşüncesi açısından en müstesna yeri ise günümüzde de devam eden Türkiye'nin çeşitli toplumsal ve siyasal problemlerinin ilk tartışıldığı dönemde hem bu problemlere şahit olması hem de bu problemlerin nasıl aşılabacağına ilişkin değerlendirmelerde bulunmuş olmasıdır. Bu açıdan Paşa'nın fikirleri Türkiye'nin temel problemlerini hatırlattığı gibi bu problemlere ilişkin nasıl bir yol ve politika izleneceğine ilişkin bir yön-tem de sunuyor. Paşa, problemlerin esas kaynağını yine toplumun kendisinde aranması gerektiği üzerinde durmaktadır. Problemleri çözmek için Batılı çareler bulmanın bir fayda sağlayamayacağını çünkü başka toplumların problemleri için bulduğu çözümlerin başka bir topluma fayda sağlamayacağını ifade ediyor. Bu gerçeği bir tarafa bırakıp taklit ve aktarmalara yönelmenin Türkiye toplumunu götüreceği yer ise toplumsal kaos ve siyasi zaaf olacaktır. Ancak terakki için Batı medeniyetinden istifade etmeye de mecbur olduğunu ifade ederek istifade etmek ile taklit arasındaki farklılığa dikkatleri çeker.

Kaynakça

- Akın, M. H. (2011). Said Halim Paşa düşüncesinde yerlilik meselesi. *TYB Akademi*, 1(3), 141-149.
- Albayrak, S. (1995). Eşref Edip Fergan. *TDV İslam Ansiklopedisi* (cilt: 11, ss. 473-474).
- Arabacı, C. (2005). Eşref Edip Fergan ve *Sebilürreşad* üzerine. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* İstanbul: İletişim.
- Bostan, M. H. (1992). *Bir İslamcı düşünür: Said Halim Paşa*, İstanbul: İrfan.
- Bostan, H. (2011). Sadrazam Said Halim Paşa. *TYB Akademi*, 1(3), 11-26.
- Buçukcu, Ö. (2014). Said Halim Paşa İttihat-Terakki cemiyeti ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin harb-i umumiye girmesi meselesi. *Tezkire*, 48, 241-254.
- Bülbül, K. (2015). *Siyasal Bir Düşünür ve Devlet Adamı: Said Halim Paşa*. İstanbul: Tezkire.
- Ceyhan, A. (1991). *Sırât-ı Müstakim ve Sebilürreşad mecmuaları fihristi*, Ankara: DİB.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İstanbul: İletişim.
- Gencer, B. (2012). *İslam'da Modernleşme: 1839-1939*. İstanbul: Doğu Batı.
- Efe, A. (2009). *Sebilürreşad*. *TDV İslam ansiklopedisi* (cilt: 36, ss. 251-253).
- Gül, A. (2011). Modern bir düşünür ve devlet adamı olarak Said Halim Paşa: hayatı, eserleri ve fikirleri. *TYB Akademi*, 1(3), 101-124.
- Günaydın, Y. T. (2015). Said Halim Paşa bibliyografyası. *Tezkire*, 52.

- Huyugüzel, Ö. F. (2010). Tanin. *TDV İslam ansiklopedisi* (cilt: 39, ss. 565-567).
- İnal, İ. M. K. (1982). Mehmed Said Halim Paşa. *Son sadrazamlar* (cilt: 4, ss. 1893-1932). İstanbul: Dergâh.
- Kayalı, K. (1985). Said Halim Paşa. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (cilt: 5, 1304-1306). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1999). *Jön Türklerin siyasi fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim.
- Öz, A. (2011). Fark düşünürü ve İslamcılık üzerine dolaylı açılımlar. *TYB Akademi*, 3, 151-174.
- Said Halim Paşa. (1998). *Buhranlarımız ve son eserleri*. (M. E. Düzdağ, Haz.). İstanbul: İz.
- Said Halim Paşa. (2005). *Buhranlarımız*. (E.Düzdağ, Haz.). Kervan.
- Şeyhun, A. (2010). *Osmanlı Devlet adamı ve İslamcı düşünür: Said Halim Paşa*. (D. Göçer, Çev.). İstanbul: Everest.
- Şeyhun, A. (2011). Said Halim Paşa: Osmanlı devlet adamı ve İslamcı düşünür, *TYB Akademi*, 1(3), 67-80.
- Uçman, A. (2005). Mizancı Murad. *TDV İslam Ansiklopedisi* (cilt: 30, ss. 214-216).
- Uğur, H. (1955). Jön Türklerin çıkardığı gazeteler: 2. *Türk Düşüncesi Dergisi*, 4(19), 7-19.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Y. Saner Gönen, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Wasti, S. T. (2008). Said Halim Pasha: Philosopher prince. *Middle Eastern Studies*, 44(1), 85-104.